

Sociala kartor över utbildningslandskapet

Installationsföreläsning, professuren i utbildningssociologi vid Uppsala universitet, 11 november 2015

Mikael Börjesson

MYCKET VÄLKOMNA TILL denna föreläsning när jag tillträder Sveriges enda lärostol i utbildningssociologi. Några inledande ord om ämnet, såsom vi tolkar det i Uppsala, är på sin plats.

Utbildningssociologin vid Uppsala universitet¹

- är *relationell* – undersöker förhållandet mellan utbildning och samhällsordningen, samt hur utbildning påverkas av övriga samhälleliga företeelser och vice versa,
- utgår från hur utbildningar är inordnade i *mångdimensionella* ”rum” eller ”fält” vilkas struktur avgörs av hierarkier utbildningarna emellan (med elitutbildningar på krönet) och andra polariteter som skiljer dem åt,
- fokuserar på hur olika *sociala grupper* (samhällsklasser, yrkesgrupper, familjer, elever, studenter, lärare) med olika slag av tillgångar, såsom exempelvis kulturellt kapital eller skolkapital, använder sig av utbildningssystemet på olika vis,
- innefattar ett *historiskt perspektiv* – hur utbildningsfälten vuxit fram, vad som är stabilt och vad som förändras,
- gör bruk av begrepp som *fält*, *kapital*, *strategier*² och en bred uppsättning metoder som *intervjuer*, *enkäter*, *observationer*, *textanalyser* och statistiska tekniker, särskilt *geometrisk dataanalys* inkluderande olika varianter av *korrespondensanalys*.

Ämnet för dagens föreläsning är alltså sociala kartor över utbildningslandskapet. Närmare bestämt ska vi uppehålla oss vid tre typer av kartor:

1 Utbildningssociologin vid Uppsala universitet har vuxit fram inom SEC (Sociology of Education and Culture), Uppsala universitet, <http://www.skeptron.uu.se/broady/sec/>, som etablerades i Stockholm år 1990 och i dag leds av Donald Broady, Mikael Börjesson och Marta Edling.

2 Se Donald Broady 1991 för utförlig diskussion och analys av Pierre Bourdieus nyckelbegrepp. Se även Pierre Bourdieu 1989 för den mest syntetiska framställningen av Bourdieus och hans medarbetares utbildningssociologiska studier som legat till grund för de analyser och undersökningar som vi genomfört inom SEC.

- Högskolefältet och dess delfält
- Det nationella gymnasiefältet
- Det svenska samhället som socialt rum

Jag ska försöka leda i bevis att det råder stor överensstämmelse mellan *strukturen* hos dessa olika fält och rum.

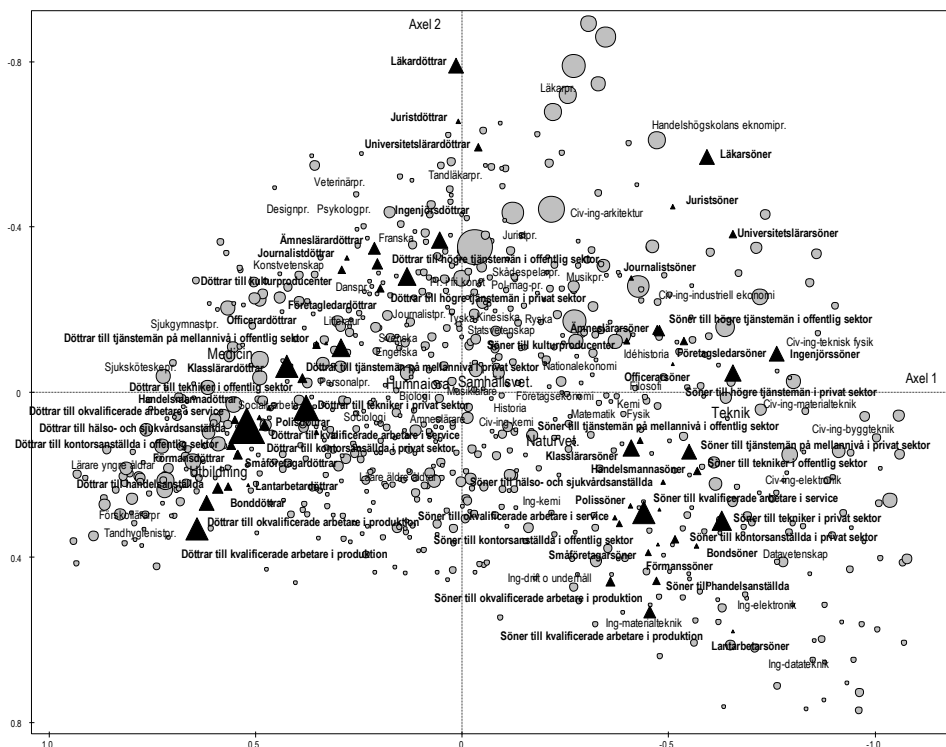
Låt oss börja med högskolefältet. Här nedan ser vi dess struktur hösten 2009. Jag ska strax gå in på vad kartan visar, men först några ord om hur den är gjord. Kartan bygger på en korrespondensanalys baserad på en tabell över studenternas sociala ursprung och kön och över studenternas utbildningar uppdelade på lärosäten. Korrespondensanalys är en metod inom familjen geometrisk dataanalys (Le Roux & Roaunet 2004). Grunden för dessa metoder är att data analyseras som punkter i geometriska mångdimensionella rum med syfte att finna mönster i data och reducera datas komplexitet. Korrespondensanalysen tar fasta på de största skillnaderna i materialet (de största avstånden mellan faktiskt och förväntat värde i en cell) och särskiljer dessa längs den första axeln. Därefter söker metoden fram de näst största skillnaderna, vilka åskådliggörs längs en andra axel. Genom att ställa de första två axlarna mot varandra skapas ett plan, där det går att analysera hur olika egenskaper och individer förhåller sig till varandra enligt de två viktigaste dimensionerna i materialet. En bärande tanke är att modellen ska följa data och inte tvärtom. Det innebär att man inte på förhand sätter upp någon hypotes om hur data är strukturerade utan att man baserar sin tolkning på korrespondensanalysens utfall. Att, som vi ska se, kön är den viktigaste variabeln för att redogöra för skillnaderna i materialet är således en tolkning av utfallet och inget vi på förhand har bestämt.

Vi lägger stor vikt vid god precision i analyserna. Vad gäller det sociala ursprunget skiljer vi gärna mellan, som här, 32 sociala grupper och mellan söner och döttrar till dessa grupper. De som annars ofta klumpas samman som högre tjänstemän delas upp i läkardöttrar, läkarsöner, jurisdöttrar, juristsöner, döttrar till högre tjänstemän i privat sektor, söner till högre tjänstemän i privat sektor, och så vidare. Vi kan i efterhand aggregera dessa till såväl en övre medelklass som till en kulturell och en ekonomisk fraktion. På motsvarande sätt skiljer vi mellan ett tiotal sociala grupper inom medelklassen och ett drygt halvdussin inom den lägre medelklassen och inom arbetarklassen.

För utbildningarnas del separerar vi olika program såsom läkarprogrammet, juristprogrammet, olika ekonomiutbildningar, lärarutbildningar av skilda slag, och olika kurser såsom franska, tyska, spanska, historia och filosofi. Vi delar dessutom upp utbildningarna efter lärosäten, exempelvis teknisk fysik i Uppsala, teknisk fysik på KTH och teknisk fysik i Linköping. Totalt har vi byggt upp kartan med hjälp av över 700 sådana enheter av utbildning per lärosäte, vilka sammanlagt samlar 255 000 studenter.

SOCIALA KARTOR ÖVER UTBILDNINGSLANDSKAPET

Figur 1. Det svenska högskolefältet 2009.

Anmärkning:

● Program/kurs/ämneseområde per lärosäte.

▲ Sociala grupper uppdelade efter söner och döttrar.

Symbolerna är proportionerliga till antalet individer som de omfattar.

Källa: individbaserad oidentifierad statistik från Statistiska Centralbyrån.

Egna bearbetningar och analyser.

Vad säger oss då kartan?

Till att börja med skiljer den ut en männens och en kvinnornas högskola (schematiskt åskådliggjort i figur 2 nedan). Till vänster finner vi döttrar och till höger söner. Däremellan finns en könsblandad zoon. Det är här som konkurrensen är som störst, eftersom både män och kvinnor konkurrerar i denna del av rummet.

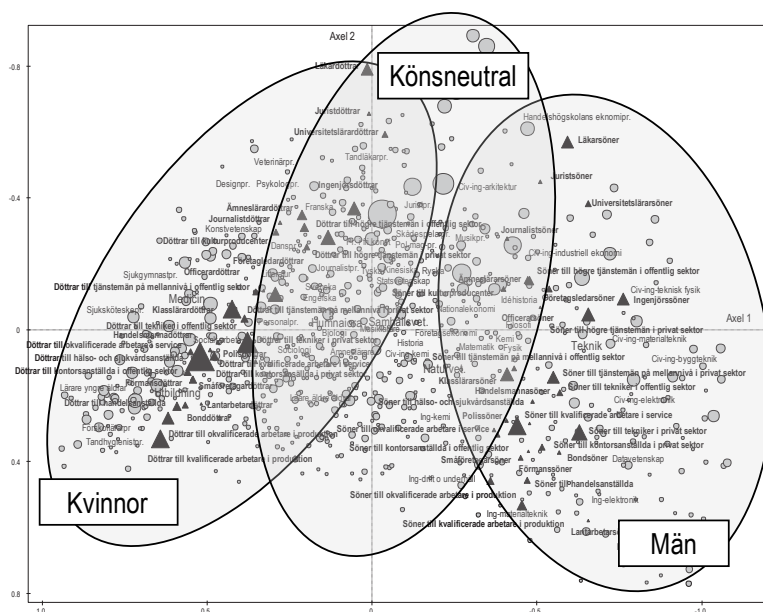
Så långt kön. När vi ser till sociala grupper aggregerade till sociala klasser, orienteras dessa framför allt längs den andra, lodräta, axeln, som bildar en hierarki med de mer dominerande och resursrika klasserna uppåt och dominerade och tillbakasatta klasser nedåt (se figur 3 nedan). När vi rör oss uppåt i rummet ökar volymen av utbildningskapital som studenternas föräldrar besitter. Likaså, men inte lika tydligt, ökar också de ekonomiska resurserna i föräldrahemmet, längs den andra axeln, studenter vars föräldrar har höga inkomster återfinns högt upp och studenter vars föräldrar har låga eller medelhöga inkomster på den nedre halvan. Föräldrarnas tillgångar sammanfaller också med studenternas egna förvärvade utbildningstillgångar. Höga gymnasiebetyg och höga högskoleprovspoäng placerar sig högt i rummet, medan låga gymnasiebetyg och högskoleprovspoäng hamnar i rummets nedre del.

På en finare nivå finns en skillnad inom framför allt de övre samhällsklasserna, där en kulturell fraktion, mer beroende av utbildningsmässiga och kulturella tillgångar än av ekonomiska, positionerar sig högre upp i rummet än den ekonomiska fraktionen (där det ekonomiska kapitalet väger tyngre än det kulturella) (schematiskt återgiven i figur 4 nedan). I de mest extrema positionerna finner vi söner och döttrar till läkare, jurister och universitetslärare, där nästan samtliga har en längre högskoleutbildning i bagaget, medan barn till företagsledare och högre tjänstemän i privat sektor återfinns närmare rummets mitt. Motsvarande skillnader finns inom medelklassen mellan å ena sidan journalisters och kulturproducenters barn, och å andra sidan teknikers och tjänstemäns på mellannivå i privat sektor.

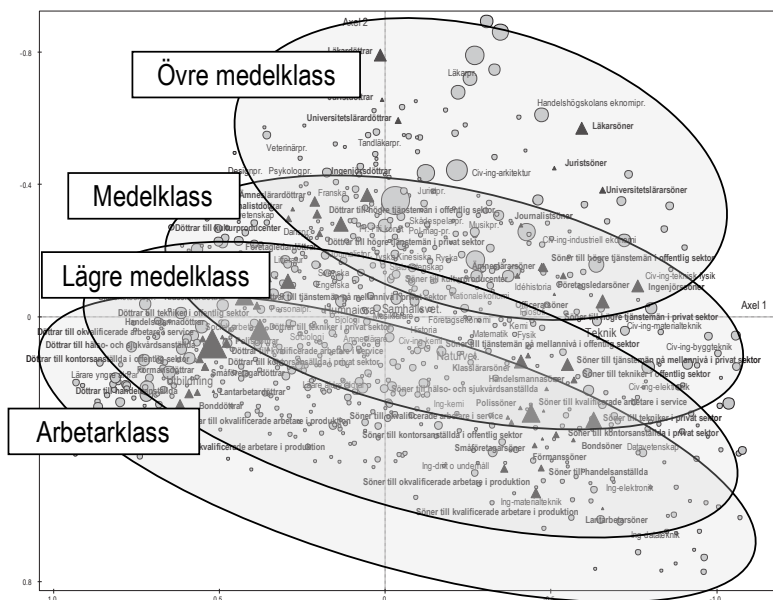
För att sammanfatta: De första två dimensionerna sammantagna bildar en triangulär struktur, där skillnaderna mellan könen varierar med social klass och klassfraktion (se figur 5 nedan). Könsskillnaderna är som störst bland barnen ur arbetarklassen för att minska i den sociala strukturens övre skikt. Framför allt möts bildningsborger-skapets söner och döttrar på samma utbildningar.

SOCIALA KARTOR ÖVER UTBILDNINGSLANDSKAPET

Figur 2. Det svenska högskolefältet 2009 – kön.

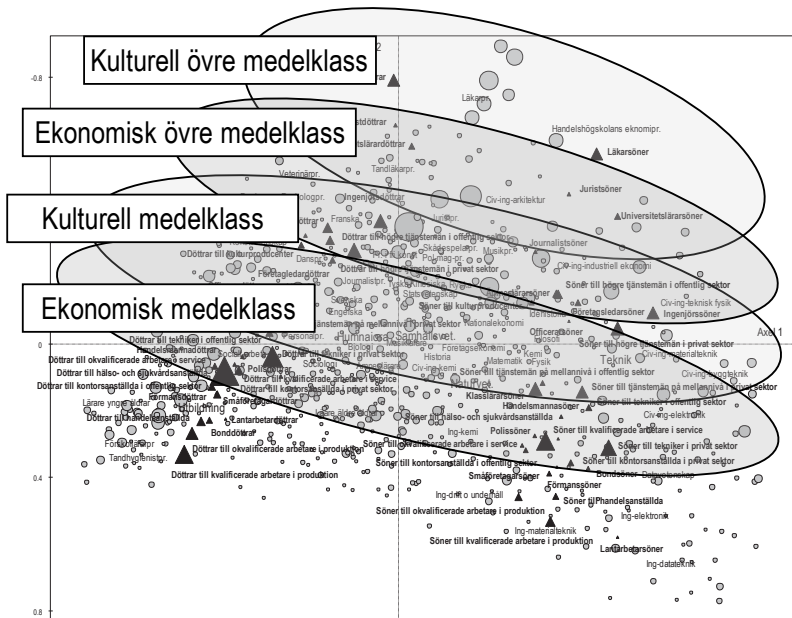

Figur 3. Det svenska högskolefältet 2009 – sociala klasser.

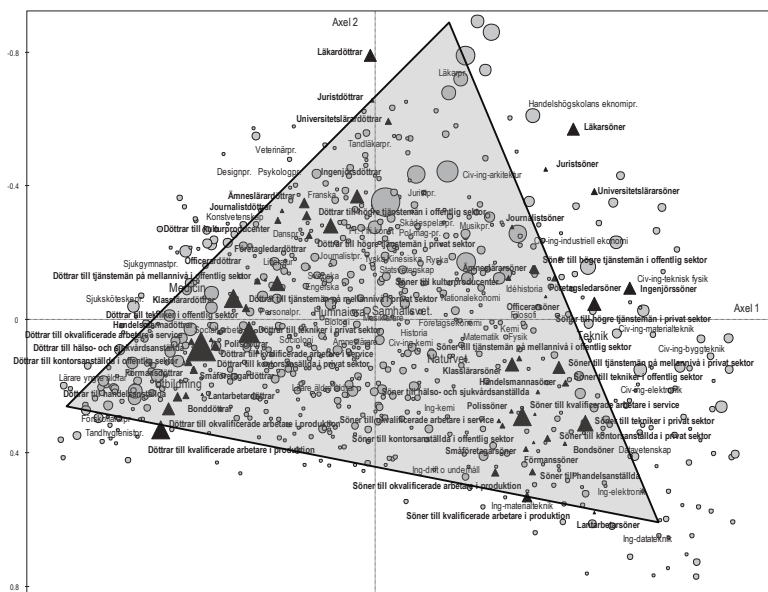

Källa: individbaserad oidentifierad statistik från Statistiska Centralbyrån.
Egna bearbetningar och analyser.

Figur 4. Det svenska högskolefältet 2009 – klassfraktioner.

Figur 5. Det svenska högskolefältet 2009 – sammanfattning.

Källa: individbaserad oidentifierad statistik från Statistiska Centralbyrån.
Egna bearbetningar och analyser.

Vänder vi blicken mot utbildningarna och börjar med breda penseldrag, positionerar sig vetenskapsområdena väldigt olika i rummet (se figur 6 nedan och även figur 1 ovan). Längs den första, vågräta, axeln står medicin, vård, omsorg och undervisning vid den kvinnliga polen mot teknik och naturvetenskap vid den manliga polen, med humaniora och samhällsvetenskap däremellan i en mer könsneutral position. Längs den andra, lodräta, axeln har områdena olika utsträckning. Undervisningsområdet, lärarutbildningar och pedagogik med mera, har en förhållandevis tydlig koncentration till det nedre vänstra hörnet, dominerat av kvinnor från arbetarklass och lägre medelklass. Detta kan kontrasteras mot det andra kvinnodominerade området, vård och medicin, som har en sträckning längs hela den andra axeln och således en stor social spännvid. Teknik och naturvetenskap samt humaniora och samhällsvetenskap ligger mellan dessa extremer.

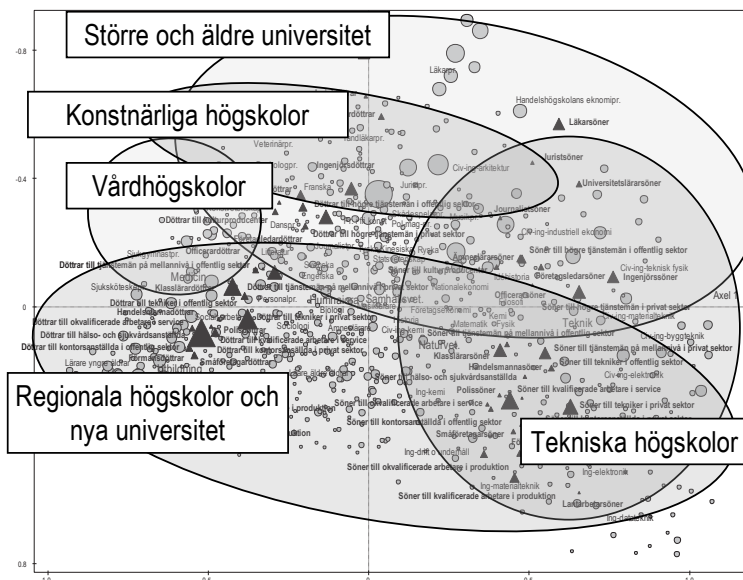
På en mer detaljerad nivå, där enskilda utbildningar kan särskiljas (figur 7 nedan och figur 1 ovan), utmärker sig läkarutbildningar med den socialt sett mest dominerande rekryteringen, längst upp i triangelns topp, där Sveriges samtliga sex läkarprogram finns samlade. Strax därunder finns juristprogrammet, konstnärliga yrkesutbildningar, samt andra längre professionsutbildningar som psykologutbildning och tandläkarutbildning. Särskiljande för dessa är att de har högt söktryck och kräver höga gymnasiebetyg eller högskoleprovspoäng för antagning. Inom parentes: Vi kan dra oss till minne att dessa utbildningar ligger i den könsbalanserade delen av högskolan, där både män och kvinnor konkurrerar om platserna, vilket alltså höjer trösklarna för att bli antagen ytterligare, vilket i sin tur för med sig en än mer socialt exklusiv rekrytering. Inom det tekniska området kan vi se en tydlig social skiktning mellan de längre civilingenjörsutbildningarna och de kortare ingenjörsutbildningarna. Dessa utbildningar rymmer dessutom en könsmässig spännvid mellan mansdominerande utbildningar inom el, maskin och data och mer kvinnligt orienterade utbildningar inom kemi och samhällsbyggnad. Inom utbildningsområdet är skillnaderna som vi konstaterat inte så stora; det finns en viss tendens att utbildningar riktade mot undervisning för äldre barn och ungdomar har fler manliga studenter och större andelar ur medelklassen, men skillnaderna är långtifrån så stora som mellan läkarutbildningarna och sjuksköterskeutbildningarna.

Rummet rymmer även skillnader mellan lärosätestyper (se figur 8 nedan). Längs den könsmässiga, vågräta, axeln står vårdhögskolor och konstnärliga högskolor mot tekniska lärosäten, vilket följer den ämnesmässiga logiken. Den stora skillnaden finns dock längs den andra, sociala, axeln, där de större, traditionella universiteten framför allt rekryterar ur den övre medelklassen och medelklassen, medan de nyare och mindre högskolorna har en överrepresentation av studenter från arbetarklasshem och lägre medelklasshem.

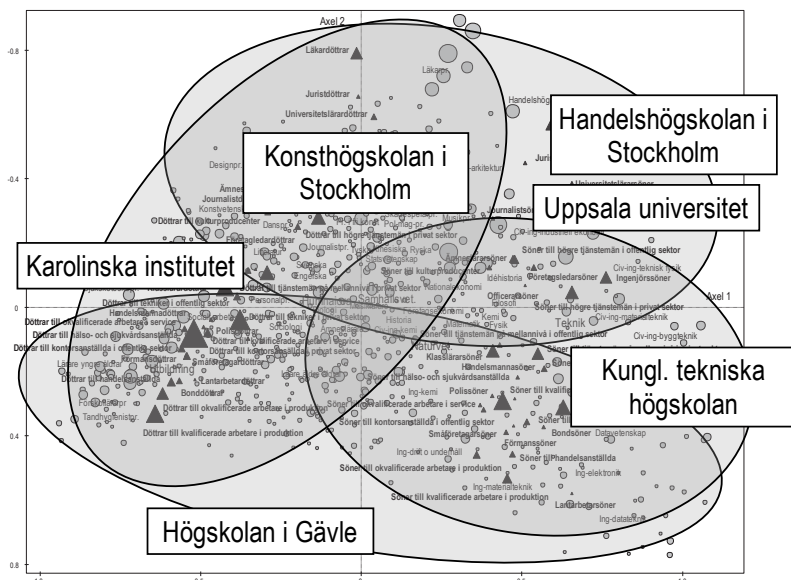
Även de enskilda lärosätenas positioner skiljer sig väsentligt åt beroende på typ och storlek (figur 9 nedan). Som en representant för de äldre och större universiteten kan vi ta Uppsala universitet, som täcker den övre delen av rummet och har en överrepresentation av studenter från övre medelklass och medelklass (och en underrepresentation av studenter från arbetarklass och lägre medelklass) och en stor könsmässig spännvidd inom dessa sociala skikt, från kvinnodominerade språkutbildningar och vårdutbildningar till mansdominerade tekniska utbildningar. Gävle högskola, som representant för mindre högskolor, rekryterar studenter framför allt på den nedre halvan av fältet.

Det är intressant att ställa två av våra största och mest erkända fackhögskolor, Karolinska institutet och Kungliga tekniska högskolan, mot varandra. Dessa utgör spegelbilder längs den könsmässiga axeln, med Karolinska mot den kvinnligt dominerade delen av högskolefältet och KTH mot den manligt dominerande. På samma sätt kan två av våra mindre men mest utpräglade elitinstitutioner, Konsthögskolan i Stockholm och Handelshögskolan i Stockholm, ställas mot varandra, högt upp i fältet, med en tydlig könsmässig polaritet, representerande en förhållandevis kvinnlig kulturvärld och en påtagligt manlig ekonomisk värld.

Figur 8. Det svenska högskolefältet 2009 – typer av lärosäten.

Figur 9. Det svenska högskolefältet 2009 – enskilda lärosäten.

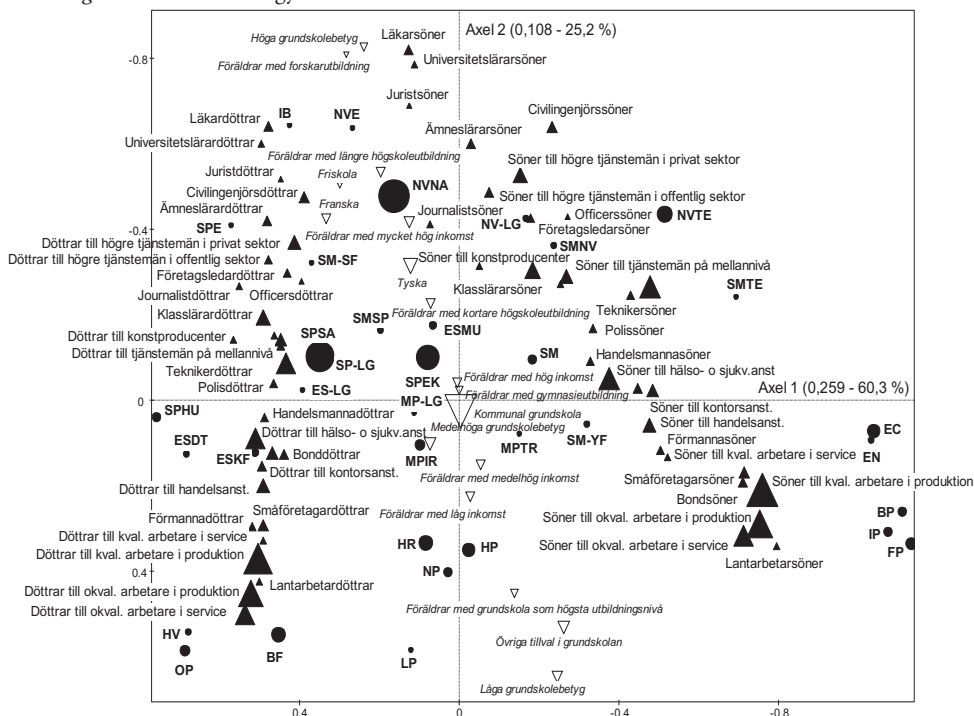

Anmärkning: I figur 9 representeras Konsthögskolan i Stockholm och Handelshögskolan i Stockholm av en punkt vid etiketten som svarar mot lärosätens huvudutbildnings position i fältet, medan övriga lärosäten representeras av en ellips som omfattar merparten av lärosätens utbildnings utbredning i fältet.

Källa: Individbaserad avidentifierad statistik från Statistiska Centralbyrån. Egna bearbetningar och analyser.

För att gå en lite ovanlig väg, från högskolan till gymnasiet: här har vi det svenska gymnasiefältet åren 1997–2000. Underlagt är data om ungefär 370 000 elever i årskurs två dessa år och om deras fördelning på program och inriktningar. Samma indelning av eleverna i 32 sociala grupper uppdelade efter kön som ovan har använts och återigen är metoden korrespondensanalys.

Figur 10. Det svenska gymnasiefältet 1997–2000.

Förkortning	Program/Gren/Lokal gren	Förkortning	Program/Gren/Lokal gren
BF	Barn och fritidsprogrammet	MP-LG	Medieprogrammet – Lokal gren
BP	Byggprogrammet	NP	Naturbruksprogrammet
EC	Elprogrammet	NVE	Naturvetenskapsprogrammet – Engelsk variant
EN	Energiprogrammet	NVNA	Naturvetenskapsprogrammet – Naturvetenskap
ES-LG	Estetiska programmet – Lokal gren	NVTE	Naturvetenskapsprogrammet – Teknik
ESDT	Estetiska programmet – Dans och teater	NV-LG	Naturvetenskapsprogrammet – Lokal gren
ESKF	Estetiska programmet – Konst och formgivning	OP	Omvårdnadsprogrammet
ESMU	Estetiska programmet – Musik	SM	Specialutformat program
FP	Fordonsprogrammet	SMNV	Specialutformat program med inriktning mot NV
HP	Handels- och administrationsprogrammet	SMSP	Specialutformat program med inriktning mot SP
HR	Hotell- och restaurangprogrammet	SM-SF	Specialutformat program med inriktning mot andra studieförberedande
HV	Hantverksprogrammet	SM-YF	Specialutformat program med inriktning mot yrkesförberedande utbildning
IB	Internationell baccalaureat	SPE	Samhällsvetenskapsprogrammet – Engelsk variant
IP	Industriprogrammet	SPEK	Samhällsvetenskapsprogrammet – Ekonomi
LP	Livsmedelsprogrammet	SPHU	Samhällsvetenskapsprogrammet – Humanistisk
MP	Medieprogrammet – Information och reklam	SPSA	Samhällsvetenskapsprogrammet – Samhällsvetenskap
MPTR	Medieprogrammet – Tryckmedia	SP-LG	Samhällsvetenskapsprogrammet – Lokal gren

Anmärkning:

● Program/Gren/Lokal gren. ▲ Sociala grupper uppdelade efter kön. ▽ Supplementära variabler.
Symbolerna är proportionerliga till antalet individer som de omfattar.

Källa: Broady & Börjesson 2006:90–91.

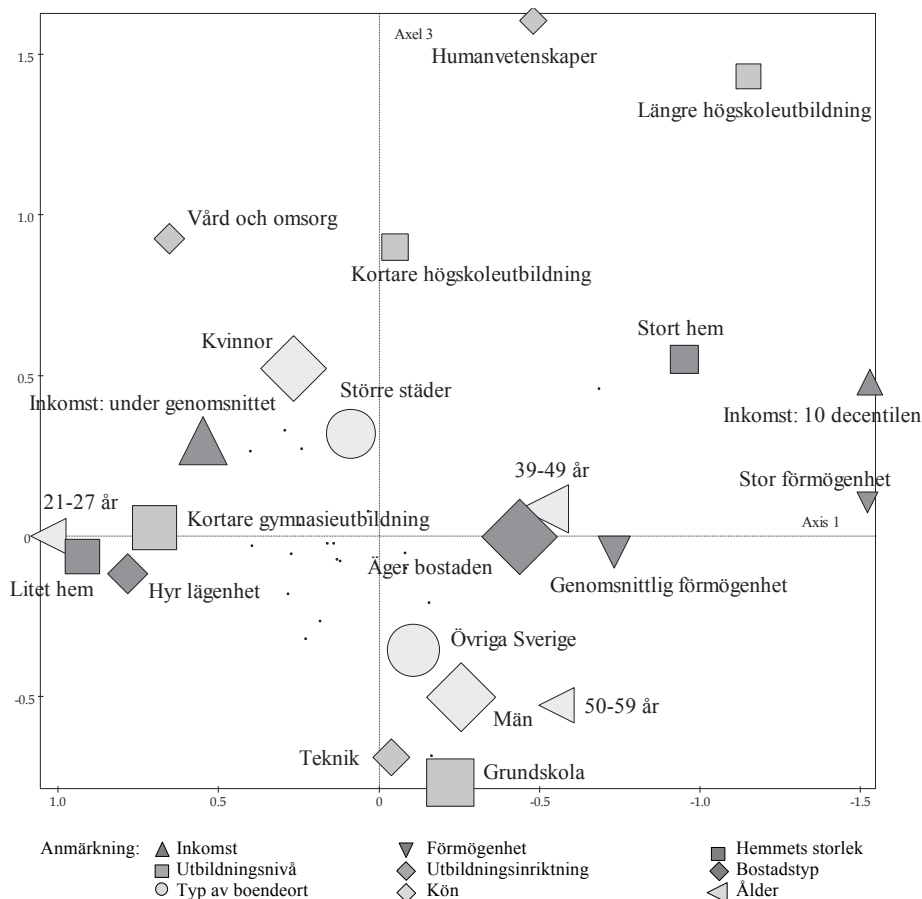
Vi känner igen det grundläggande triangulära mönstret, störst skillnad mellan könen inom arbetarklassen och minst könsmissiga skillnader inom den övre medelklassen och framför allt dess kulturella fraktion.

Längs den lodräta sociala axeln framträder en tydlig åtskillnad mellan studie- och yrkesförberedande program, eller högskoleförberedande och yrkesprogram med dagens terminologi.

På en mer detaljerad nivå kan intressanta skillnader längs båda dimensionerna urskiljas. Längs den vågräta könsmissiga axeln finner vi bland de studieförberedande utbildningarna en uppdelning mellan humaniora och kultur till vänster och den kvinnodominerade delen, och teknik mot den manliga delen, med ekonomi däremellan. Bland de yrkesförberedande utbildningarna står kvinnodominerade utbildningar inom vård, barn och fritid och hantverk mot manligt dominerade utbildningar som program inriktade mot industri, byggnad och fordon. Längs den lodräta sociala dimensionen framträder en differentiering av de studieförberedande utbildningarna där det naturvetenskapliga programmet och dess grenar intar en mer dominerande position än det samhällsvetenskapliga programmet och dess grenar som hamnar i positioner mycket nära yrkesförberedande estetiska och medieutbildningar. Det naturvetenskapliga programmet intar således en särskild plats i det svenska utbildningssystemet och utgör en kungsväg i dess dubbla mening, dels en väg för de upphöjda, dels en väg som leder till ledande positioner i samhället. Det naturvetenskapliga programmet förbereder för många typer av högt lutande banor, inte bara tekniska, naturvetenskapliga och medicinska utbildningar utan även för samhällsvetenskapliga och vissa humanistiska utbildningar. Inget annat gymnasieprogram uppvisar denna bredd.

Vi har hittills analyserat hur döttrar och söner till olika sociala grupper fördelar sig över utbildningar i gymnasieskolan och högskolan. För att sätta dessa fördelningar av utbildningsinvesteringarna i ett större sammanhang kan vi vända oss till Andreas Melldahls och min analys av hela det sociala rum som det svenska samhället utgör. Vi har här utgått från Folk- och bostadsräkningen 1990 och analyserat alla individer mellan 21 och 59 år, totalt närmare 4,5 miljoner människor, utifrån de tillgångar de besitter. Metoden som använts här är specifik multipel korrespondensanalys som lämpar sig väl för analyser av många kategoriska variabler (Le Roux & Rouanet 2004). Av särskild betydelse är indikatorer på utbildningsinvesteringar som högsta uppnådda utbildningsnivå och utbildningsinriktning och på ekonomiska resurser såsom inkomst, förmögenhet och storlek på bostaden. Dessutom har ålder och kön använts. Hur tillgångarna och egenskaperna är fördelade framgår av figur 13 nedan.

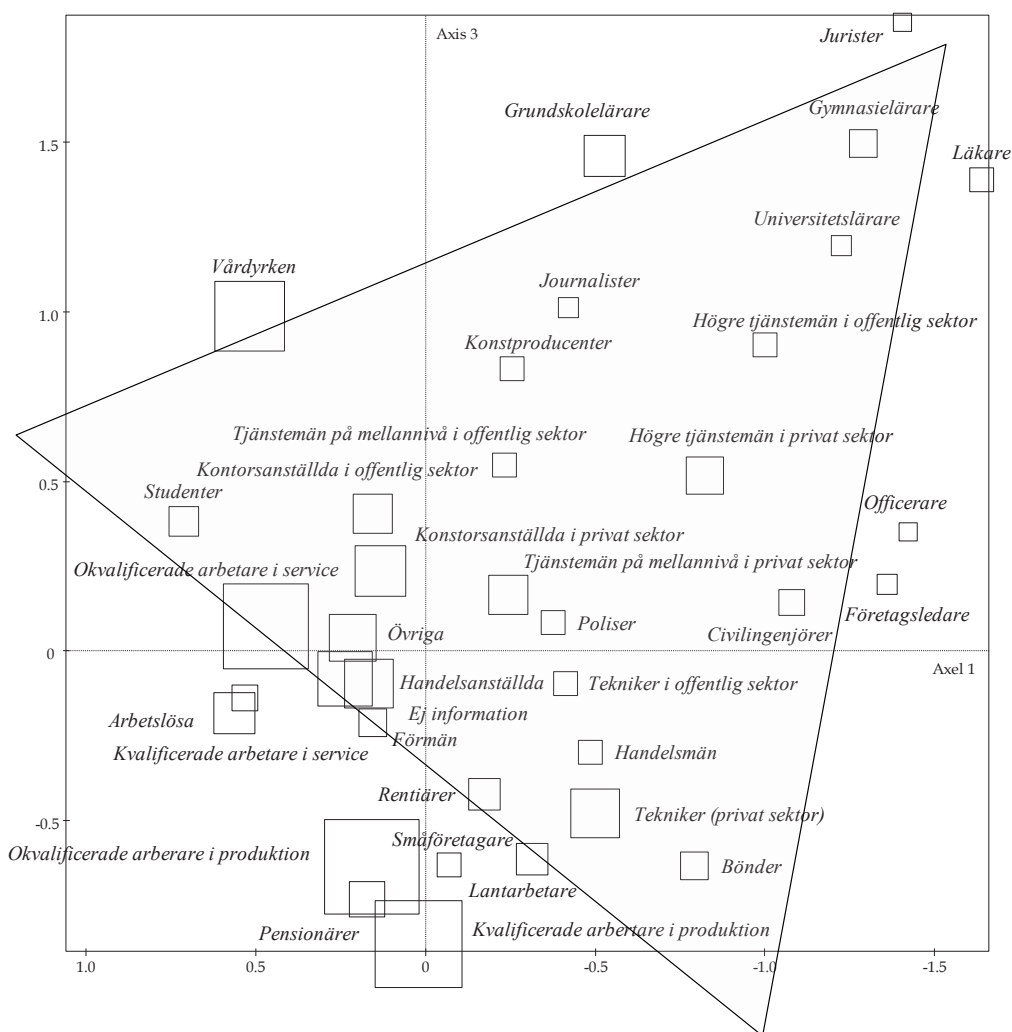
Figur 13. Det svenska sociala rummet 1990 – tillgångar och egenskaper.

Källa: Svensk version av Melldahl & Börjesson 2015:144.

För det första framträder en axel som uttrycker ekonomiska tillgångar. När vi rör oss från vänster till höger ökar inkomsterna och till höger finns individer med stora förmögenheter. Även stora bostäder hamnar till höger och står mot små bostäder till vänster. Den lodräta axeln struktureras primärt av utbildningsinvesteringar. Utbildningslängden ökar när vi rör oss uppåt i rummet. Sammantaget får vi en diagonal dimension där vi i det nedre vänstra hörnet finner dem som har låg utbildningsnivå och låga inkomster och uppe till höger dem med både lång utbildning och höga inkomster. I detta rum differentieras också män och kvinnor, där kvinnor dras mot den kulturella polen och männen mot den ekonomiska.

Figur 14. Det svenska sociala rummet 1990 – sociala grupper.

Källa: Svensk version av Melldahl & Börjesson 2015:144.

I rummet har trettioalet sociala grupper placerats in. När vi nu analyserar hur de sociala grupperna fördelar sig framträder den bekanta triangulära könsmässiga och sociala strukturen med en polaritet mellan kvinnligt dominerade verksamheter, yrken inom vård, utbildning och kultur, och manligt dominerade verksamheter, företagande, teknik, produktion, samt en hierarkisk dimension mellan arbetar- och lägre medelklassyrken över medelklass till övre medelklassyrken, där de klassiska professionerna läkare och jurister tydligast intar positioner karaktäriserade av omfattande utbildningsinvesteringar i kombination med stora ekonomiska tillgångar. Rör vi oss nedåt från dessa grupper ökar det ekonomiska kapitalets betydelse jämfört med det kulturella och också andelen män; det är här vi finner företagsledare och högre tjänstemän i privat sektor. I riktning västerut ökar det kulturella kapitalets betydelse samtidigt som det ekonomiska tillgångarna minskar och kvinnorna blir fler, som framför allt återfinns i yrken inom vård och utbildning, i huvudsak offentliga verksamheter.

Den slutsats vi nu kan dra är att det sociala rummets, högskolefältets och gymnasiefältets strukturer uppvisar tydliga likheter och att kombinationen av kön och sociala grupper är grunden för att förstå dessa strukturlikheter. Vår utgångspunkt är att det finns två fundamentala tillgångar som strukturerar moderna samhällen, ekonomiska och kulturella resurser, och det är fördelningen av dessa som ger de strukturer vi kan identifiera i de olika rummen. Att utbildningsfälten ordnas som de gör beror på de större sociala krafter som är i omlopp – energierna som reproducerar de olika tillgångar som skilda grupper besitter bidrar till att upprätta rummens strukturer.

Ni har i dag fått se sociala kartor över utbildningslandskapet. Det har varit fråga om översiktskartor byggda på storskaliga statistiska underlag. Det betyder dock inte att vi är ointresserade av vad som sker på enskilda skolor och utbildningar. Tvärtom består merparten av vår forskning av avgränsade studier utförda med hjälp av intervjuer, enkäter, observationer, textanalyser, men vi kan bättre förstå det som händer i ett enskilt klassrum, eller vad det kan vara, om vi vet var det ställe som vi utforskar är lokaliserat inom gymnasiefältet eller högskolefältet. Allt för att verkligen kunna förklara varför utbildningen är som den är.

Tack!

Referenser

- Bourdieu, P. (1989) *La Noblesse d'État: Grandes écoles et esprit de corps*. Paris: Minuit.
- Broady, D. (1991)[1990] *Sociologi och epistemologi: Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*. Stockholm: HLS Förlag.
- Broady, D. & M. Börjesson (2006) "En social karta över gymnasieskolan" *Ord & Bild* 3/4: 90–99.
- Le Roux, B. & H. Rouanet (2004) *Geometric data analysis: From correspondence analysis to structured data analysis*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Melldahl, A. & M. Börjesson (2015) "Charting the social space. The case of Sweden in 1990", 135–156 i P. Coulangeon & J. Duval (red.) *The Routledge companion to Bourdieus 'Distinction'*. Oxon/New York: Routledge.